

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФІЇ ЧАСУ

Монографія

За редакцією Є. О. Лебедя

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2017

Рецензенти:

Б. Я. Пугач – доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

В. О. Цикін – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціальних наук Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

Рекомендовано до видання

вченою радою Сумського державного університету
(протокол № 8 від 9 лютого 2017 року)

Практичні аспекти філософії часу : монографія /
П69 В. О. Артюх, О. П. Бойко, А. В. Вертель та ін. ; за ред.
Є. О. Лебеда. – Суми : Сумський державний університет, 2017. –
155 с.

ISBN 978-966-657-684-5

Час, як і колись, продовжує тримати думку людини в напруженні, провокуючи її на спроби відповісти на вічні запитання: що таке час?, яка його природа?, як майбутнє впливає на сьогодення, а сьогодення – на минуле?, як час проявляє себе в різних регіонах реальності?, як співвідносяться психіка й час?, що таке вічність?, чому час має саме такі властивості, які має?.. Безліч запитань, які здатні викликати здивування, а що, як не здивування, дає початок філософії? Як і раніше, людина намагається створити нові моделі часу чи навіть запропонувати остаточну його теорію.

Колективна монографія «Практичні аспекти філософії часу» – один із кроків на шляху до розуміння природи часу. Вона призначена для філософів, науковців-гуманітаріїв та природничиків, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблемами сучасної філософії часу.

УДК 115:130.2:161.25+164.3:930.1

© Артюх В. О., Бойко О. П., Вертель А. В.
та ін., 2017

© Сумський державний університет, 2017

ISBN 978-966-657-684-5

ЗМІСТ

С.	
4	Передмова
	РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ
7	ФЕНОМЕНУ ЧАСУ
7	1. 1. Феноменологія часу
15	1. 2. Реляційна концепція часу
23	1. 3. Проблема часу в неklasичній психології
39	РОЗДІЛ 2. КУЛЬТУРФІЛОСОФІЯ ТА СОЦІОСОФІЯ ЧАСУ
39	2. 1. Очасовлення культурного простору
49	2. 2. Час у соціокультурному вимірі
	РОЗДІЛ 3. СТРУКТУРИ ЧАСУ: БОГОСЛОВ'Я, ФІЛОСОФІЯ,
68	ІСТОРІОСОФІЯ
	3. 1. Часові виміри «єднання» природного й надприродного з
68	погляду отців церкви
79	3. 2. Простір і час у філософії Павла Флоренського
	3. 3. Міфологічні структури часу в історіософських творах
94	Дмитра Донцова
105	РОЗДІЛ 4. ЧАС У ЛІТЕРАТУРНОМУ ТЕКСТІ
105	4. 1. Володимир Набоков як хронософ
117	4. 2. Структуризація постмодерністського нарративу через
	категорію часу (за романом В. Пелевіна «Чапаєв і Пустота»)
126	РОЗДІЛ 5. АНАЛІТИКА ТЕМПОРАЛЬНОГО NONEXISTENCE
144	СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ
154	Відомості про авторів

правоті іррелевантна, тим більше установка обивателя на усвідомлений ним залізобетонний конструкт – «наука довела», – безглузда. Павло Флоренський, наприклад, сповідує Птолемеєву космологічну систему й спирається на структуру космосу Данте, при цьому прекрасно орієнтується у ЗТВ і СТВ, не погоджуючись із їх обмежувальними остаточними приписами. Володимир Набоков, досліджуючи «тканину часу», доходить висновку про відсутність часу. Віктор Пелевін, зміщуючи й накладаючи один на одного часові пласти, бавиться, художньо ненав'язливо зневажаючи теорії сучасної та постсучасної науки. Не претендуючи, як колись говорив Василь Розанов, ні на що, окрім, мабуть, художньої правди.

Так ось. У художника й філософа немає ніяких зобов'язань, передусім, перед доктринами й парадигмами, які сковують думку. У них немає зобов'язань навіть перед часом. І в цьому сенсі Франсуа Рабле більший постмодерніст, ніж будь-хто з когорти тих наших сучасників, які гордо йменують себе постмодерністами. А Зигмунд Фройд взагалі виходить за межі історично-часових рамок, незважаючи на постійні спроби різноманітних регламентаторів і систематизаторів засунути його в каталожну скриньку.

Художник, який змушений жити в епоху теорії відносності, може прямо, не бентежачись, заявити, що

*Простір не знає часу
Час не відає простору
Вони один одного терплять
Як подружжя глухих старих
Що їдять з однієї
Миски*

*Із одної пам'яті
З одного безпам'ятства (Жан Руссело).*

Художник, а він же філософ, може заявити, що часу немає. А може проголосити на весь світ – голосно (!) або пошепки: час таки є...

Євген ЛЕБІДЬ

РОЗДІЛ I ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ ФЕНОМЕНУ ЧАСУ

1. 1. Феноменологія часу

Роман ДОДОНОВ

Феноменологія у своєму первісному, догусерліанському¹ значенні може бути інтерпретована як вчення про прояви того чи іншого процесу. У повсякденному житті ми не часто замислюємося над нюансами вживаних понять, особливо, якщо вони відносяться до абстрактних і загальних. Феноменологія пропонує нам осмислити варіативний спектр обраних для дослідження явищ у всій їх різноманітності.

Однією з фундаментальних категорій філософії є категорія часу. Однак зміст поняття «час», яким оперує представник цієї галузі знання, значно відрізняється від змісту поняття «час», яким користується фізик, астроном або геолог. У зв'язку з цим існує потреба в реєстрації та упорядкуванні значень поняття «час» у різних науках, іншими словами, відтворення феноменології часу.

Окремих аспектів проблеми часу торкались Демокрит, Платон і Аристотель, Августин Блаженний і Фома Аквінський, Г. Галілей та І. Ньютон, Г. Ляйбніц і Дж. Локк, Д. Юм і І. Кант, А. Айнштайн і А. Бергсон, В. Вернадський і М. Хайдеггер, Б. Рассел і П. Сорокін. Існує окрема наука про час – «темпорологія» (темпологія, темпоралістика), яка вивчає час у його конкретних проявах. Ідея про те, що кожній формі руху матерії відповідає свій власний час, обумовлює необхідність якщо не термінологічного, то, як мінімум, змістовного розведення понять «фізичний час», «біологічний час», «соціальний час» тощо.

Як відомо, у різні епохи і в різних філософських школах сформувалося кілька традицій розуміння часу, суть яких зводиться до одного з трьох варіантів: 1) час – певна об'єктивно існуюча субстанція, атрибут матерії; 2) час – породження психічної активності людини; 3) час – суб'єктивно створювана система координат, яку людина свідомо вибудовує для орієнтації в навколишньому світі.

Хронологічно першим модусом часу, який був осмислений філософами античного світу, був фізичний час, пов'язаний із протіканням природних процесів та явищ. Космоцентризм міфологічного світогляду

¹ Гуссерль Е. Феноменология / Э. Гуссерль // Логос. – 1991. – № 1. – С.12–21.

стародавніх греків обумовлював переважно циклічне сприйняття часу, що пов'язувалося з періодичною повторюваністю дня і ночі, пір року, зодіакальних циклів, припливів і відливів, сонячних і місячних затемнень.

«Пори року» (ώραί) – вкладає Платон в уста Сократа в діалозі «Кратил» свої герменевтичні роздуми про різні найменування темпоральних процесів, – потрібно вимовляти по-аттичному (ώραί), як і в давнину, якщо хочеш знати ймовірне їх значення. Вони так називаються по праву, бо як би відгороджують (ὀρίζουσιν) зиму від літа, пору негоди від пори, коли земля дає плоди. А “роки” (ἐνιαυτοί) і “літа” (ἐτη), думаю, є щось єдине. Адже це те, що народжується і виникає, кожне в свою чергу, виводить на світло і через саме себе виявляє (ἐκτάζον) до кінця. ...Інколи кажуть “роки” (ἐνιαυτοί), підкреслюючи цим значення “само в собі” (ἐν ἑαυτῷ), інколи “літа” (ἐτη), відтіняючи значення “виявляти” (ἐτηξέιν), а в цілому це слово означає “самовиявлення”. Але вимовляється воно двояко, хоча і залишається єдиним, так що виникають два імені: “роки” та “літа”². Осмислюючи існування феноменального світу через призму часів, Платон виокремлював три рівні явищ: 1) ті, що існують вічно, незнищені і нестворювані (Єдине, за зразком якого деїург створює Космос); 2) те, що створене, але не піддається знищенню (Космос); 3) тимчасові явища, емпірично дані речі, які народжуються та зникають.

На відміну від Платона, Аристотель у своїй «Фізиці» не співвідносив час із вічністю як його зразком. «Час, – зазначав Аристотель, – це число руху щодо попереднього і наступного» [I, IV, 10-14]. Визначення часу як «числа руху» висловлює, за Аристотелем, його сутність, а визначення через «міру руху» – функцію часу. Мірилом часу є фізичний рух, зокрема – рух небесних тіл, для Аристотеля час невіддільний від руху, хоч він і не є йому тотожним. «Тому час і здається рухом сфери, що цим рухом вимірюються інші рухи і час вимірюється ним же» [I, IV, 10-14]³.

Прив'язка часу до руху матеріальних тіл була підтримана І. Ньютоном, який у своїй книзі «Математичні початки натуральної філософії»⁴ значно розвинув аристотелівські уявлення про простір, час та рух. Ньютон свідомо абстрагувався від несуттєвих властивостей часу, акцентуючи увагу на його тривалості і рівномірності. Фізичний час Ньютона – це безлике тло руху, яке існує немовби скрізь і ніде конкретно. Воно притаманне всьому Універсуму, ми можемо фіксувати лише

відхилення тривалості природних процесів від еталону часу, але самі ці процеси не можуть вплинути на нього. Абсолютний час перетворюється у Ньютона на арену руху фізичних об'єктів. Із такого розуміння надалі розвинеться субстанціоналістське розуміння часу, проте у самого Ньютона час ще не володіє субстанціональним статусом.

Альтернативну точку зору на природу фізичного часу запропонував Г. Ляйбніц. Для нього час – це властивість (атрибут) тіл природи. «Потік сприйняття пробуджує в нас ідею тривалості, але не творить її, – пише Ляйбніц у «Нових дослідях про людське розуміння...». – Наші сприйняття ніколи не утворюють такого постійного і правильного потоку, як час, що є рівномірною простою безперервністю, що нагадує пряму лінію. Зміна сприйняття надає нам привід думати про час, і ми вимірюємо його рівномірними змінами, але якби навіть у природі не було нічого рівномірного, то час проте можна було б визначити, подібно до того як можна було б визначити місце, якби навіть у Всесвіті не було ніякого нерухомого тіла... Час і простір застосовні до можливих речей за межами існуючих речей. Час і простір мають природою вічні істини, однаково застосовних і до можливого, і до існуючого»⁵. Тлумачення Ньютоном фізичного часу як певного абсолюту понад 200 років панувала в європейському світорозумінні, доки метафізичні міркування Ляйбніца про відносність часу як атрибуту матерії несподівано не отримали підтримку в роботах А. Айнштейна.

Теорія відносності останнього зародила сумніви у справедливості уявлень про час як рівномірний односпрямований з минулого у майбутнє потік змін станів матеріальних тіл. За Айнштайном, час нерозривно пов'язаний з простором в єдиному, чотиривимірному просторово-часовому континуумі, а темпоральні параметри тіл залежать від швидкості їх руху. Відомий «парадокс близнюків» демонструє, що для братів, один з яких знаходиться на Землі, а інший – на космічному кораблі, який рухається зі швидкістю, близькою до швидкості світла, час протікає не однаково. Таким чином, релятивістська теорія А. Айнштейна змусила переосмислити багато уявлень класичної фізики, мотивуючи, тим самим, дослідження інших модусів часу, не лише фізичного.

Так, на початку XX століття В. І. Вернадський переймався питанням про специфіку геологічного часу, пов'язуючи його з хімічними процесами

² Платон. Кратил / Платон // Собр. соч.: в 4 т. – Москва: Мысль, 1990. – Т. 1. – С. 645–646.

³ Аристотель. Физика / Аристотель // Соч.: в 4 т. – Москва: Мысль, 1981. – Т. 3. – С. 59–262.

⁴ Ньютон И. Математические начала натуральной философии / И. Ньютон. – Москва: Наука, 1989. – 637 с.

⁵ Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разумении автора системы предустановленной гармонии / Г. В. Лейбниц // Соч.: в 4 т. – Москва: Мысль, 1983. – Т. 2. – С. 151–153.

в елементах земної кори⁶. Об'єктивним мірилом часу, на думку дослідника, може виступати період напіврозпаду того чи іншого радіоактивного елементу. Крім того, Вернадський розглядав геологічний час у нерозривному зв'язку з такими світоглядними проблемами як походження нашої планети і земного життя. Будучи засновником нової науки – біогеохімії, В. І. Вернадський у процесі емпіричних узагальнень висунув гіпотезу про одвічність життя, яке є, принаймні, «однолітком» нашої планети. Навіть у найдавніших геологічних шарах вчений виявляв залишки живої речовини. Для нього геологічний час за тривалістю і межами ототожнюється з часом біологічним. Інтуїтивно відчувачи зв'язок понять «час» і «жива речовина», Вернадський стверджував, що час і життя володіють однаковим набором основних якостей: обидва явища незворотні, вони ніколи не обертаються назад, завжди спрямовані з минулого в майбутнє, обидва мають властивість асиметрії. Час є «біологічно забарвленим», він детермінований зміною поколінь. Елементом життя, а, отже – й часу, є окремий організм.

Природничонаукові та філософські роботи В. І. Вернадського стимулювали дослідження в галузі *біологічного часу* – найбільш вивченого на сьогоднішній день його модусу. Ми говоримо про біологічний час, коли маємо на увазі функціонування живого організму і протікання в ньому співрозмірних біологічних процесів, які створюють матеріальну основу тимчасових змін. По мірі того, як організм розвивається від ембріона до дорослого стану і перетворюється на зрілу, багаторівневу біологічну систему, певним чином розвивається і трансформується в ієрархічну структуру біологічний час. Зі смертю живого організму час для нього зупиняється, але продовжує існувати для біологічної системи (біосфери) в цілому.

Проте не лише натуралісти розробляли проблему часу. У філософії в цьому відношенні особливе місце належить Анрі Бергсону, який співставляв внутрішньо пережитий індивідами, емоційно забарвлений психологічний час з абсолютним фізичним часом Ньютона. «Якщо я хочу, – наводив приклад засновник інтуїтивізму, – приготувати собі склянку підсолодженої води, то хоч як крути, а я мушу чекати, поки цукор розтане. Цей незначний факт доволі повчальний. Адже час, який я витрачаю на чекання, – це вже не той математичний час, який можна прикласти до всієї історії матеріального світу, якби вона нараз розвернулася в просторі. Він

⁶ Вернадський В. І. Возраст Земли / В. И. Вернадский // Прометей. Т. 15. Владимир Иванович Вернадский. Мат-лы к биографии. – Москва : Мол. гвардия, 1988. – С. 318–325.

збігається з моєю нетерплячкою, тобто з певною частиною тривалості, яку годі довільно видовжити чи скоротити. Це вже не сфера думки, це сфера переживання. Це вже не відношення, а належність до абсолюту»⁷. А. Бергсон у своїх роботах підкреслював існування у людей інтуїтивного відчуття єдиного, універсального часу, який стосується не зовнішнього світу, а є атрибутом внутрішнього життя особистості. Це час – час переживань, час думки, час творчості. Усі інші види часу – лише математичні функції, конструкти нашого розуму.

Отже, *психологічний час* істотно відрізняється від об'єктивного: фізичного, геологічного або біологічного. Людям властиві індивідуальні особливості сприйняття часу. Психологічний час є нерівномірним і різнонаповнювальним. Іноді він біжить стрімко, іноді тягнеться болісно довго. Психологічний час переживається нами як максимально насичений або як пустий, який «треба вбити». До речі, фраза «вбити час», тобто чимось його зайняти, є безглуздою щодо фізичного модусу часу.

Зацікавлення психологів до проблеми часу частково можна пояснити тим, що практично всі об'єкти дослідження в психології є живими системами, що динамічно розвиваються. На різних етапах цієї динаміки фіксуються стійкі особливості сприйняття часу. Відомо, що в дитинстві час тече повільніше, ніж в старості. Молодим властива спрямованість у майбутнє, в літньому віці більш значуще минуле, простежується ретроспективна спрямованість мотивів. Поряд із віковою диференціацією особливостей переживання часу існують і статеві відмінності. Згідно з дослідженнями В. А. Москвіна і В. В. Поповича, чоловіки схильні до більшої актуалізації майбутнього, жінки – до минулого, яке для них емоційно більш значуще⁸.

Досить близько до психологічного підходить *соціальний час*, відрізняючись від першого заломленням через культуру і суспільно значущі цінності. Неоохідно визнати, що в сучасній літературі немає однозначної думки щодо соціального часу. Одні автори ототожнюють його з психологічним, інші пишуть про існування соціально-історичної форми часу, треті стверджують, що соціальний час конкретизується особистісним (психологічним) та історичним часом. У кожному випадку ми маємо справу з узагальненими характеристиками переживання часу якоюсь соціально-історичною спільнотою. Змісти соціального часу дозволяють

⁷ Бергсон А. Творча еволюція / А. Бергсон. – Київ : Вид-во Жупанського, 2010. – С. 16.

⁸ Москвін В. А. Нейропсихологические аспекты исследования временной перцепции у здоровых лиц / В. А. Москвін, В. В. Попович // I Международная конференция памяти А. Р. Лурия. Сб. докл. – Москва : Изд-во РПО, 1998. – С. 160–166.

розкрити такі поняття, як діяльність, культурна пам'ять, цінність, традиція, ідентичність, презентизм, соціальна перспектива, покоління, біографія.

Серед важливих аспектів вивчення соціального часу існує проблема осмислення часу як цінності. У свою чергу, вона є дотичною проблеми аллокації та дисципліни. Концепція аллокації часу, запропонована Г. Беккером, акцентує увагу на самостійному виборі індивідом виду діяльності та прийнятті ним рішень із раціонального використання часу. Концепція дисципліни часу, розроблена М. Фуко⁹, підкреслює роль механізмів примусу, відносин влади і контролю в суспільстві. І хоча обидві концепції і виглядають зовні як опозиційні, насправді вони доповнюють одна одну, оскільки у всіх суспільствах структура використання соціального часу обумовлювалася впливом обох факторів – самостійного прийняття рішень і зовнішнього примусу.

Останнім часом у темпорології поширилася концепція функціонального часу, яка поєднує характеристики власне соціального часу з часом протікання конкретних матеріальних, зокрема, виробничих процесів. На відміну від фізичного часу, який притаманний світу в цілому, функціональний час обмежений рамками протікання самого процесу. У функціональному часі час фізичний розпадається на нескінчену безліч автономних циклів виникнення, становлення, функціонування і загибелі феноменів.

Кожен соціум також має свої цикли: генезис (народження), розвиток та занепад (смерть). Аналіз цих циклів дозволяє перейти від соціального до історичного часу. Не буде великою помилкою констатувати факт, що вперше розроблення проблеми *історичного часу* було розпочате в III–IV ст. римськими і пізньоєлліністичними авторами. Цьому значною мірою сприяло поширення християнства з його ідеями спрямованості часу. На відміну від властивого міфологічного світосприйняття циклізму, християни розглядали історію людства як послідовне розгортання вселенської драми, в якій час є лінійним і спрямованим від створення світу Богом до «кінця світу». Таким чином, в історичний процес була привнесена певна логіка, а безглузда зміна поколінь набула раціонального тлумачення.

На початку Середньовіччя есхатологічні очікування увійшли в світосприйняття часу, а церковний дзвін щодня нагадував вірянам, що часу до кінця світу у них залишилося ще менше, ніж було вчора. Саме з есхатології спочатку формується історіософія як вчення про сенс, про

Мудрість Історії. Історіософія протистояла позитивістському розумінню історії, яке запозичило у природознавства фізичне тлумачення часу. В основі позитивістської методології історії лежить концепція події як певного кінцевого елемента, атома, точки на «стрічці часів». Час, а разом з ним минуле і майбутнє, був перетворений на математичну величину, до того ж не існуючу в актуальній реальності. Реальним є лише сьогодення. Минуле ж сприймалося як певна послідовність подій, а завдання істориків полягало у фіксації цих подій та їх упорядкуванні. Загалом світ без часу – це первозданий хаос, в якому немає ані «раніше», ані «пізніше». Але як тільки з'ясується, що якась подія трапилася раніше (або пізніше), ніж інші, з'являється час, що впорядковує події.

На перший погляд здається, що позитивістська традиція, використовуючи фізичний час як безликий інструмент, надійно забезпечує об'єктивність історичного дослідження. Однак ця об'єктивність досить швидко обернулася безликістю часів. Епохи втратили свій «дух», свою атмосферу, яка з легкістю була підмінена «духом» і атмосферою, сучасною самому досліднику. Проти розуміння історії як «комори фактів» виступали представники французької школи «Анналів», які – в особі Л. Февра і М. Блока – декларували створення «нової історичної науки», що принципово протистоїть «історії подій». Анналісти внесли значний внесок у формування концепції історичного часу, вимагали цілісного і всебічного розгляду історичних процесів, що є «мультидетермінованими», ввели до наукового лексикону поняття ментальності, за допомогою якого уможливорюється стереобачення подій очима історика та очима його учасника, тобто людини минулого.

На наш погляд, такий підхід є цілком слушним, оскільки історики, зосереджені на реконструкції минулого, явно чи неявно використовують якісь образи часу. За своєю суттю ці образи, або подання, є інструментальними: з їхньою допомогою, а точніше, на їх основі формуються наукові гіпотези і висновки. Первинні уявлення про час, на які спираються історики, по суті мають позанауковий, а саме, філософський характер. Дійсно, історичний час припускає ціннісне, вибіркове ставлення до минулого, в чому також проявляється відмінність із фізичним часом, де кожна секунда, кожна хвилина, кожна година є рівнозначними будь-яким іншим секундам, хвилинам, годинам. Різні періоди соціального розвитку сприймаються людьми як «світлі» і «темні», значущо й незначущі, чеснотливі або ганебні.

⁹ Фуко М. Наглядати й карати: народження в'язниці / М. Фуко. – Київ: Основи, 1998. – 392 с.

Крім того, історичний час сприймається як досить неоднорідний феномен. Подібно до психологічного часу, цей час може бути більш насиченим або, навпаки, розрідженим. Як відзначають І. М. Савельєва і А. В. Полетаєв, «одні й ті ж інтервали часу, що виміряні в календарних роках, уявляються як більш або менш тривалі. Наприклад, вважається, що св. Августин (354–430) і Боецій (бл. 480–524/526) жили приблизно «в один час», а І. Кант (1724–1804) і А. Бергсон (1859–1941) – «у різний», хоча проміжки часу, що відокремлюють смерть одного мислителя від народження іншого, в обох випадках майже однакові. Для будь-якого російського історика дистанція між 1909 і 1913 рр. зовсім не така, як між 1913 і 1917 рр., хоча в обох випадках йдеться про проміжок у чотири роки. Нарешті, типовий історик Нового часу, починаючи з доби Просвітництва, розмірковує в контексті каузально-ефективного часу. Виявлення причинно-наслідкових зв'язків між послідовними подіями є майже неодмінним атрибутом будь-якого історичного твору»¹⁰.

Останнім часом з'явилися розробки концепту «політичний час», покликаного зв'язати воедино ресурс часу і владні відносини. У дисертації І. І. Шпітун, зокрема, наводиться цікаве спостереження, що в демократичному суспільстві для опозиції час сприймається циклічно, як час надії, а для тих, хто вже знаходиться при владі – есхатологічно¹¹.

Не вдаючись у деталі, відзначимо, що політичний час, так само як і історичний, є конкретизацією часу соціального, а за своїми основними характеристиками значно відрізняється від фізичного й біологічного часів. Найважливішими функціями соціального часу є забезпечення соціальної пам'яті, реконструкція та інтерпретація минулого, організація сьогодення і визначення соціальних перспектив.

Категорія часу, яка фіксує форму буття матеріальних систем, виражає тривалість існування їх складових, послідовність змін станів у зміні і розвитку цих систем, на різних рівнях розвитку матеріального світу, вимагає своєї змістовної диференціації. Доцільно говорити про модуси часу, до числа яких належать: фізичний, геологічний, біологічний, психологічний, соціальний, історичний та політичний час. Кожен із модусів володіє власною специфікою, і далеко не всім їм властиві так звані «універсальні» властивості часу, такі як незворотність, односпрямованість, різномірність.

¹⁰ Савельєва І. М. История и время: в поисках утраченного [Електронний ресурс] / І. М. Савельєва, А. В. Полетаєв // Режим доступа: <http://www.humans.ru/humans/96353>

¹¹ Шпітун І. І. Концепт «хронополітика»: соціально-філософський аналіз / І. І. Шпітун // Дис. ... канд. філос. н., 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008. – 193 с.

1. 2. Реляційна концепція часу

Андрій СИНАХ

*Час – засіб вимірювання глибини свідомості.
Іммануїл Кант*

Проблема часу привертала увагу багатьох мислителів від давніх часів і дотепер. Час як форма буття нерозривно пов'язаний з іншим, не менш значущим її атрибутом – простором. Форма є неначе внутрішньою організацією змісту, і якщо як зміст виступає матеріальний субстрат, то простір і час будуть формами, які його організовують. Поза цими формами матерія не існує. Але самі простір і час також не існують у відриві від матерії. Однак в абстракції ми можемо відокремити їх від матеріального світу, що робить сам термін «форма» недостатнім і нестрогим щодо досліджуваних феноменів. Абстрагуючись від точних і системних фізичних характеристик, можна сказати, що простір – це виражений прояв сутності або змісту об'єкта (протяжність, довжина предмета, його місце серед інших предметів, структурність, взаємодія елементів у всіх матеріальних системах), а час – тривалість його існування і форма розвитку.

Сучасне розуміння простору і часу склалося в результаті тривалого історичного процесу пізнання, змістом якого, зокрема, була боротьба субстанціонального і реляційного підходів до розуміння їх сутності.

Витоки першого підходу сягають філософії давньогрецьких філософів-атомістів. Наприклад, Демокріт вважав, що простір і час є не що інше, як ємності, «порожнечі». У них розміщується вся різноманітність світу, як комбінації рухомих атомів. Із точки зору античного мислителя простір і час абсолютні та незмінні¹². Епікур також розглядав простір як якесь вмістилище речей, де атоми з'єднуються різним чином, а час – як самостійну сутність, не пов'язану ні з простором, ані з матерією. Автор класичної механіки І. Ньютон «умоглядній спекуляції давньогрецького мислителя надав деяку переконливість, щоправда, обмежену механічною формою руху буття»¹³. Із точки зору Ньютона простір і час – це «чиста» протяжність і «чиста» тривалість, у яких містяться матеріальні об'єкти. Можна забрати з простору все, що там розміщувалося, а простір залишиться, і властивості його збережуться. Те саме відбувається і з часом.

¹² Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – Москва: ЮНИТИ, 2009. – С. 32.

¹³ Ахундов М. Д. Концепция пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М. Д. Ахундов. – Москва: ЮНИТИ, 2009. – С. 34.